

বিষয়বিদ্যাবাচা

□ বছৰ বছৰ □ সংখ্যা ২৭৪ □ শনিবাৰ ২৪ আগোষ ১৯৩৮ শক □ ১০ ডিচেম্বৰ ২০১৬ চন □ SATURDAY 10 DECEMBER 2016

কাহিলৈ, ১১ ডিচেম্বৰ, ২০১৬ তাৰিখে উদ্যাপন কৰিবলগীয়া কৃষকোন্ত সন্দিকে বাজ্যিক মুক্ত
বিশ্ববিদ্যালয়ৰ একাদশ প্ৰতিষ্ঠা দিবস উপলক্ষে প্ৰকাশিত—

মুক্ত আৰু দৃৰুতী ব্যৱহাৰ জৰিয়তে আজীৱন শিক্ষা

◆ ড° হিতেশ ডেকা

অনুসন্ধিৎসা আৰু জ্ঞানৰ উপাদান নাইবা উৎসসমূহক আয়ত কৰি তাৰ পৰা জীৱনত উপকৃত হোৱাৰ ইচ্ছাৰ পৰাই মানৰ জীৱনত শিক্ষাৰ সংযোগ ঘটে। শীৰ্ষ দার্শনিক চঞ্চেটিহে কৈছিল, ‘অপৰীক্ষিত জীৱন জীয়াই থকাৰ যোগাই নহয়’ — an unexamined life is not worth living. কিন্তু জীৱনক পৰীক্ষাৰ স্তৰলৈ নিবলৈ যি স্তৰৰ মানসিকতাৰ, সমীক্ষাত্মক দৃষ্টিভঙ্গীৰ প্ৰয়োজন হয়, দেয়া আয়ত কৰাটো যুচ্ছেই সহজ নহয়। ই গভীৰ অনুশীলনৰ বিষয়। এনে অনুশীলন কেইবাটা ও পৰ্যায়ত হ'ব পাৰে। ই মূলতঃ ইচ্ছাৰ পৰাই উত্তৰ হোৱা বিষয়। ই চ্ছাও আকোৰ বহুধৰণৰ— নিজৰ মাজৰ পৰা আহা, বাহ্যিক কাৰকৰ প্ৰভাৱত হোৱা ইচ্ছা ইত্যাদি; অথনাতিবিদ ভুবেজেনবেৰিকৃত demonstration effect আদিৰ মাজেৰেও ইচ্ছাই গঢ় লয়। মানৰ জাতিৰ অন্যতম মহান শিক্ষক গৌতম বুদ্ধই কৈছিল— ‘desire I know your origin/you arise from imagination.’ অৰ্থাৎ কল্পনাৰ সৈতে ইচ্ছাৰ নাইবা আকাঙ্ক্ষাৰ গভীৰ সম্পর্ক আছে। কিন্তু ইচ্ছাক ফলৰুটী কৰিবলৈ, ইঙ্গিত লক্ষ্যত উপনীত হ'লৈ হ'লৈ শিক্ষাৰো অতীব প্ৰয়োজন আছে। এই শিক্ষাৰ বিস্তৃতি হ'ব ব্যাপক, ইয়াৰ প্ৰভাৱ হ'ব লাগিব সুদূৰপ্ৰসাৰী।

প্ৰথ্যাত দার্শনিক ছেইট আগষ্টিনে কৈছিল— ভাষাই আমাৰ পৃথিবীখনৰ পোহৰ। ভাষা অবিহনে জৰি এটা জীয়াই নাথাকে। আন কথাত, আমাৰ ভাষিক সচেতনতা আমাৰ সাংস্কৃতিক সচেতনতাৰো প্ৰতীক। আমি চৰু মেলি, জীৱনৰ প্ৰথম পুৱাত পৃথিবীৰ যিথিনি পোহৰ দেখোঁ, সেইখন পৃথিবীৰ বৎ আৰু আনন্দখনি যি ভাষাবে প্ৰকাশ কৰোঁ, সেয়াই মাত্ৰভাৱ। এয়া আমাৰ পৰিচয়ৰ (identity) প্ৰথমটো খোজ। ই আমাৰ বাজনৈতিক অৱস্থানৰো এক ইংগিত। অৰ্থাৎ আমি কি শিক্ষা ল'ব; কিদৰে শিক্ষাৰ পোহৰেৰে জীৱনক উজলাই তুলিম; আমাৰ শিক্ষাৰ মাধ্যম কি হ'ব; আমাৰ শিক্ষাৰ মাধ্যম মাত্ৰভাৱ নহৈ আন ভাষা হ'লে কি কি সুবিধা বা অসুবিধা হ'ব— এইবোৰ আমাৰ সামাজিক অস্তিত্ব (social existence)ৰ কেতোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ। সামাজিকভাৱে সচেতন ব্যক্তি হিচাপে আমি এইবোৰ মৌলিক প্ৰশ্নক এবাই যাৰ নোৱাৰোঁ। আমি আনুষ্ঠানিক (institutional) অৰ্থাৎ বিদ্যালয়, মহাবিদ্যালয়, প্ৰযুক্তিগত প্ৰতিষ্ঠান, বিশ্ববিদ্যালয় তথা শিক্ষাৰ পৰম্পৰাবাত পৰিক্ৰমা (conventional mode of education)ত এইবোৰ প্ৰশ্নক লৈ বিশেষভাৱে উদিঘ হোৱাৰ অৱকাশ নাথাকে। কাৰণ ‘শিক্ষা’ ইয়াত তেনেই সীমিত পৰিসৰত আবদ্ধ এক প্ৰায়াস, তাত বাধ্যবাধকতা (compulsion)ৰেই ভূমিকা সৰ্বাধিক। সেয়েহে ই আমাৰ মানসিক পৰিবৰ্তনক নাইবা পৰিবেশৰ প্ৰতি আমাৰ সঁহাবিকো সীমিত কৰি বাখিবলৈ বাধা।

প্ৰশ্ন হয়, আমাক চিৰ অনুসন্ধিৎসু কৰি বাখিবলৈ, আমাক পৰিচয়ৰ বাজনীতি (politics of identity)ৰ পৰা মুক্ত কৰি বখাৰ উপায় কি? কিহে আমাক অহৰহ পার্গত আৰু কৌশলী (skilled) কৰি বাখি পৰিৱৰ্তনৰ বামাবলিব পৰা বক্ষা কৰিব পাৰে? নিঃসন্দেহে শিক্ষাৰ চিৰ নতুন সম্পৰ্কই। কি এই শিক্ষা, ক'ব গৰা আহিব এই শিক্ষা? নাইবা এই শিক্ষাৰ ভিত্তি বা আনুষ্ঠানিকতা কেনে হ'ব? —এই তাৎপৰ্যপূৰ্ণ প্ৰশ্নসমূহৰ পোনপটীয়া উত্তৰ হ'ল আজীৱন শিক্ষা (lifelong learning)ৰ পৰিবেশৰ সৃষ্টি। আৰু তাৰ বাবে বিভিন্ন পৰ্যায়ত প্ৰয়োজনীয় হৈ দেখা দিয়ে একধূপটীয়া চেষ্টাই।

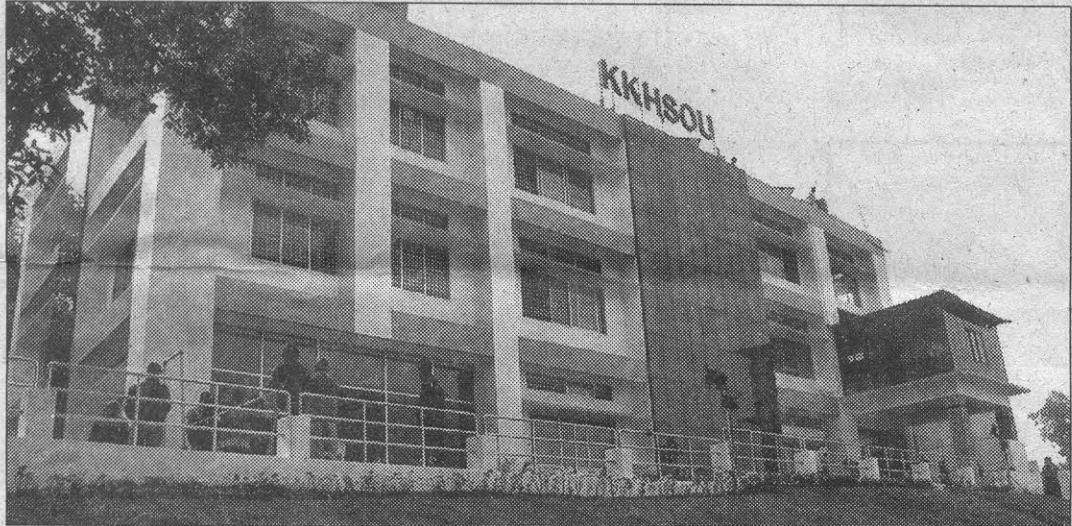
আজীৱন শিক্ষাৰ সঁজুলি (tools) আৰু কৌশলসমূহে আমাক ব্যক্তিগত আৰু সামাজিকভাৱে অহৰহ ত্বাবিত কৰি বাখে। শিকন (learning) সাম্প্রতিক জীৱনৰ এক এৰাব নোৱাৰা

অধ্যয়। শিক্ষণৰ বহল পৰিসেৱে আমাৰ জীৱনৰ সকলো দিশকে চুই যাব লাগিব; কাৰণ সাম্প্রতিক সময়ৰ বজাৰকেন্দ্ৰিক ব্যৱস্থা (market economy)ত ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা দিনক দিনে বাঢ়ি আহিছে। যোগান আৰু চাহিদাৰ ভাৰসাম্য (demand and supply equilibrium)ৰ মাজতেই আমাৰ জীৱনৰ কাৰ্য-কলাপ সততে পৰিচালিত হ'বলৈ ধৰিছে। এই ব্যৱস্থাৰ আমি সকলো এক কথাত, সন্তান। পণ্য (commodity) কপে মানুহ যেতিয়াই পৰিগণিত হ'বলৈ

alistic, open-ended, ill-defined problems.' অৰ্থাৎ আমাৰ জীৱনযাত্ৰাৰ বাবে প্ৰাসংগিক, উন্মুক্ত আৰু ধূঁৰলি-কুঁৰলী সমস্যাৰ মূল্যামূলি হ'বলৈ আমাৰ আজীৱন শিক্ষাৰ প্ৰয়োজন আছে।

এই কথা অপ্রিয় সত্য যে আমাৰ সমাজ ব্যৱস্থাত ব্যাপক ভাণ্ডেনৰ সৃষ্টি হৈছে। যৌথ পৰিয়াল লাহে লাহে হৈৱাই গৈছে; ছ'চিয়েল মিডিয়াৰ জৰিয়তে এখন অন্য ধৰণৰ সমাজৰ, অন্যান্য প্ৰমুল্যৰ সৃষ্টি হৈছে। আমি বহুতেই সেয়া

tic production)। এই বিকাশত বৰঙ নি যোগাব পৰাকৈ বিশ্বিদ্যালয়সমূহে কি মান 'পটু পেছাদাৰী' (skilled professional) ব্যক্তিৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰিছে— পৰিকল্পনা আয়োগে তাৰ বিচাৰ কৰিছে। ফলত UGC-এ পুঁজি প্ৰদানৰ ব্যৱস্থা সলনি কৰিবলগীয়া হৈছে। অৰ্থাৎ UGC-এ তেনেধৰণৰ পটু পেছাদাৰী মানুহ সৃষ্টি কৰিবলৈ বিশ্বিদ্যালয়বোৰক হেঁচা দিবলৈ বাধ্য হৈছে। ফলত সাহিত, দৰ্শন ইত্যাদি —

আৰম্ভ কৰে, তেতিয়াই আমাৰ জীৱনলৈ নানান সমস্যাও নামি আছে। পণ্যসৰ্বস্ব ব্যৱস্থা এটিচ কিদৰে আমাৰ নৈতিক মাপকঠীসমূহ (moral yardsticks) সংৰক্ষিত হৈ ব'ব? —সেয়া জটিল, অথচ সমাজৰ প্ৰতিজন সংবেদনশীল লোককে চুই যোৱা, এক গভীৰভাৱে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ প্ৰশ্ন।

আজীৱন শিক্ষাৰ কেইবাটাও দিশৰ কথা আমি এই প্ৰসংগত উন্নুকিয়াৰ পাৰ্শ্বে। আজীৱন শিক্ষা মূলতঃ গ্ৰীক দাশনিক প্লেটোকেন্দ্ৰিক ধাৰণা। বহু হাজাৰ বছৰ পূৰ্বে (আঃপঃ ৩৫০ মানত) মহান চিত্তাবিদিজনে এজন ব্যক্তিয়ে জীৱনৰ বেলেগ বেলেগ পৰ্যায়ত কোনৰোৰ কোনৰোৰ বিষয়ৰ জ্ঞানত বা দিশত পৰিচিত হ'ব লাগিব, তাৰ বিস্তৃত খতিয়ান দাঙি ধৰিছিল। সেইবোৰ কঠ-বেছি পৰিমাণে আজিও আমাৰ বাবে প্ৰাসংগিক, বৰ্তমানৰ সময়তো শিক্ষাৰ এই বিস্তৃত (extended) ভূমিকাক আমি সকলোৱে স্থাকাৰ কৰি লৈছোঁ। বিখ্যাত ক'লৰাডো বিশ্বিদ্যালয়ৰ Centre for Lifelong Learning and Design, চমুকে L'D নামেৰে যি বিশ্বপ্ৰিসিক, তাৰ এক আলোচনাত স্পষ্টকৈ কোৱা হৈছে : 'Education should be a distributed lifelong process by which one learns material as one needs it.' আজীৱন শিক্ষাৰ সংজ্ঞা নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছে এইদৰে : 'Life-long learning includes training approaches and also transcends them by supporting learning in the context of re-

অৱক্ষয়ধৰ্মী বুলি ভাবিছোঁ; তাক অৱক্ষয়ৰ চিন (signs of decay) বুলি গণ্য কৰিছোঁ। আমাৰ পৰম্পৰাগত শিক্ষা ব্যৱস্থাই এই সমস্যাসমূহক চিহ্নত কৰাত, সংজ্ঞাবদ্ধ কৰাত, তাৰ কৰাল প্ৰাসৰ পৰা নিজকে মুক্ত কৰাৰ উপায় আমাৰ দিব পৰা নাই। কাৰণ পৰম্পৰাগত শিক্ষা ব্যৱস্থাটোৰ অন্যতম লক্ষ্য যিহেতু বৃত্তি গতভাৱে ইয়াৰ শিক্ষার্থীসকলক প্ৰতিষ্ঠিত কৰাটো, সেয়েহে ইয়াৰ মাজেৰে এনে একধৰণৰ ঘানৰ সম্পদ তৈয়াৰ হয়, যিসকলে আয়-ব্যয়ৰ সমীকৰণ (equations of profit and gain)ৰ মাজতে নিজৰ জীৱনটো চাৰলৈ শিকি। উঠে। ই আমাৰ পৰম্পৰাগত ব্যৱস্থাটোৰ বাবে এফালেদি সফলতাৰ মাপকঠী; আনফালে এই ব্যৱস্থাটোৰ ডাঙৰ সীমাৰূপতাও। ভাৰতৰ দৰে দেশত, উচ্চ শিক্ষাৰ সামুদ্রিক স্থিতি সম্পৰ্কত, মেশৰ এজন বিশিষ্ট শিক্ষাবিদি, দাশনিক, 'নাক'ৰ প্ৰতিষ্ঠাৰ সেতে জড়িত ব্যক্তি ড° মুণ্ডাল মিৰিৰ বক্তৃত্ব এই ক্ষেত্ৰত অত্যন্ত প্ৰাসংগিক তথা চিন্তা উৎৰেকাৰী :

'বেচেৰকাৰী খণ্ডত বিশ্বিদ্যালয় কেৱল এটা 'ধাঙুাজী'। একপ্ৰকাৰ ব্যৱসায়। ভাৰতত এতিয়া উচ্চ শিক্ষাৰ 'বৰ্তমান' আৰু 'ভৱিষ্যৎ' অতি মাৰাঘক। কথা হ'ল— ৰাজ্যিক বা কেন্দ্ৰীয় বিশ্বিদ্যালয়সমূহক পুঁজিৰ যোগান ধৰে বিশ্বিদ্যালয় অনুদান আয়োগে (UGC)। অনুদান আয়োগে পুঁজিৰ আৰণ্টন পায় পৰিকল্পনা আয়োগৰ পৰা। ইফালে, পৰিকল্পনা আয়োগে বিচাৰিছে মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ বিকাশ (growth of gross domes-

টি পূৰ্ণ বিষয় নহয়।'

উল্লেখ্য যে সম্প্রতি পৰিকল্পনা আয়োগৰ বিলোগ ঘটাই দেশত মীতি আয়োগ স্থাপন হৈছে। কিন্তু শিক্ষাৰ পৰিষ্ঠিতি সন্দৰ্ভত অধ্যাপক মিৰিৰ উক্ত মতব্যৰ প্ৰাসংগিক তা (২০০৩ৰ পাছতো) সলনি হোৱা নাই।

আজীৱন শিক্ষাই ব্যক্তিগত স্বৰত প্ৰযুক্তিগত উন্নৰণ বা দিশৰ সৈতে আমাৰ অহৰহ পৰিচিতি কৰাই (exposure) দিয়ে। আনহাতে সামাজিক বা সমষ্টিগত স্বৰত ই আমাৰ প্ৰমুল্য(value)বোৰ প্ৰয়োজনীয়তাক অহৰহ স্নেৰৰাই থাকে। পৰম্পৰাগত শিক্ষাৰ ধাৰণাৰ বা প্ৰয়োজনীয়তাৰ উৎস হ'ল অৰ্থনৈতিক (উপাৰ্জনৰ উৎসপৰে চাকৰি-বাকৰি, বিভিন্ন ব্যৱসায়, বৃত্তিগত সংস্থাপন ইত্যাদি), উৎপাদনমূখ্যতা; আনহাতে আজীৱন শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰবিন্দু হ'ল গুণগত মান (quality)ৰ সৈতে ইয়াৰ সম্পৰ্শ। আজীৱন শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত আমি জনৰ সৈতে পৰিচিত হৈয়ে বৈ নাথাকোঁ, আমি নতুন নতুন বিষয়ৰ সৈতে পৰিচিত হৈ সমান্বয়ৰভাৱে জ্ঞান আহৰণে কৰোঁ। পৰম্পৰাগত শিক্ষা ব্যৱস্থাত শিকন প্ৰক্ৰিয়াটো নিৰ্দিষ্ট ধৰণৰ, কঠুনক বৰণ এক ক্ষেত্ৰ (rote learning)। আজীৱন শিক্ষাত ই প্ৰত্যাহুনৰ নানা দিশ, জীৱনৰ খলা-বমাৰ সৈতে পোনগঠিয়াভাৱে সংলগ্ন হৈ পৰে।

প্ৰশ্ন হয়, আজীৱন শিক্ষাৰ সৈতে মুক্ত বিশ্বিদ্যালয়খনৰ কেনেধৰণৰ সম্পর্ক স্থাপন হ'ব পাৰে? অসমৰ দৰে বাজ্যত আজীৱন শিক্ষাৰ আধাৰকপে

আমি মুক্ত বিশ্বিদ্যালয় এখনক চাৰ পাৰ্শ্বেনে ? ইয়াৰ উত্তৰ নিশ্চয় সদৰ্থক (positive) হ'ব। কাৰণ আজীৱন শিক্ষাৰ যি দৰ্শন, তাৰ সৈতে মুক্ত আৰু দুৰবৰ্তী শিক্ষা ব্যৱহাৰৰ দৰ্শনৰ গভীৰ সাদৃশ্য আছে। দুয়োবিধেই ব্যক্তিগত আৰু সামুহিক পৰ্যায়ত আমাৰ জীৱনক প্ৰভাৱিত কৰিব পাৰে। ব্যক্তিগত জীৱনত উৎকৰ্ষ সাধন আৰু সামাজিক জীৱনত আৰম্ভ কৰিবলগীয়া হৈছে। কিন্তু প্ৰশ্ন হয়, আমাৰ এই মানুহ কিমানদূৰ অৰ্থহ আৰু কেনেধৰণৰ সামাজিকভাৱে দায়বদ্ধতাৰে (socially committed) পৰিচালিত? এই প্ৰশ্ন উত্তৰৰ বাবে, এটা সদৰ্থক ফল (positive result) পাৰব বাবে, আমি আজীৱন শিক্ষাৰ মূল উপাদানসমূহক বিশ্বিদ্যালয়ৰ ব্যৱস্থাটোৰ সৈতে সংলগ্ন কৰিব লাগিব। বিশ্বিদ্যালয়ে শেহতীয়াকৈ আৰম্ভ কৰা Open Educational Resources (OER) ব্যৱস্থাটোক প্ৰমুল্যবৈধৰ সৈতে সংযোজিত কৰিব লাগিব। শিক্ষাবিদ মুণ্ডাল মিৰিয়ে আমাৰ সেঁৰবাই দিছেঃ 'Moral education cannot be a separete courses of study, it has to be an integral part of all disciplinary action.'

বিশ্বিদ্যালয়খনে Mother Teresa Social Welfare Mission, API Abdul Kalam Student's Welfare Mission ইত্যাদিৰ যোগেদি ইয়াৰ সামাজিক দায়বদ্ধতাক প্ৰতিফলিত কৰিব খুজিছে। কৃষ্ণকান্ত সদিকৈ বাস্তীয়া বাঁটা, ফেল'শিপ ইত্যাদিৰ যোগেদি আনন্দানিক স্থীৰতিৰ এক পৰম্পৰাবোৰ ই সূচনা কৰিব খুজিছে। অৰ্থাৎ এই চালুকীয়া বিশ্বিদ্যালয়খনে মাত্ৰ ১০টা বসন্ত গৰকাৰা এটা শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠানে, এক নতুন যাচাপথত খোজ দিছে।

আমি অসমৰ দৰে বাজ্য এখনে শিক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত কলৈ গৈ আছোঁ— সেয়া এক গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্ন। সমাজতন্ত্ৰিক Ulrich Back'ৰ মতে আমাৰ বৰ্তমানৰ সমাজখন একোখন 'risk society'য়ে গঢ় লৈ উঠিছে। আমাৰ দৰে এখন মুক্ত বিশ্বিদ্যালয়ে যদিহে ইয়াৰ শিক্ষার্থী সমাজ আৰু সমাজৰ অন্যান্যসকলক আজীৱন শিক্ষাৰ সুফলসমূহেৰে উপকৃত কৰি সদৰ্থক তথা সামাজিকভাৱে তাৰ প্ৰাসংগিক কৰি বাখিব পাৰে, তেনেহ'ল সেয়া সকলোৰে বাবে কল্যাণকৰ হ'ব।